

ЗАЛУЧЕННЯ ІНОЗЕМНИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ ДО ВІДБУДОВИ ЕКОНОМІКИ УРСР (1943 – 1945 рр.)

Питання, пов'язані з військовим полоном у СРСР, довгий час належали до забороненої тематики. Вивчення їх вітчизняні й зарубіжні історики розпочали лише в 1990-х рр., коли було розсекречено архівні фонди, що стосуються іноземних військовополонених. Різні аспекти теми військового полону в СРСР досліджували як українські вчені (А. Чайковський, О. Потиличак, В. Карпов, М. Баглікова, О. Буцько, В. Левикін, М. Лобода та ін.), так і зарубіжні дослідники (В. Галицький, І. Безбородова, О. Єланцева, М. Полян, С. Сидоров, Г. Беддекер, М. Ленг, А. де Цаяз, А. Леманн, С. Карнер, А. Хільгер та ін.). Однак і досі багато питань залишаються не вивченими чи мало вивченими. Це, зокрема, й працевикористання і умови утримання іноземних військовополонених та інтернованих в Україні протягом 1943 – 1945 рр., що є темою нашої статті.

Величезні масштаби руйнувань, часта потреба в якнайшвидшому відновленні роботи стратегічно важливих для переможного завершення війни підприємств, брак трудових ресурсів визначили прискорені темпи й широкі обсяги заличення військовополонених до відбудови на території УРСР. Уже восени-взимку 1943 р. бранців прийняли перші стаціонарні виробничі табори – у Ворошиловграді (№ 144), Сталіні (№ 280), Запоріжжі (№ 100) й Києві (№ 62)¹. Контингент перших трьох використовували на відбудові вугільних кopalень і металургійних підприємств, а київського тaborу № 62 – на розчинсних роботах у столиці.

Особливо динамічно зростали масштаби працевикористання військовополонених на підприємствах

вугільної промисловості. Так, за наказом Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) СРСР, у лютому 1944 р. табірне управління № 280 (м. Сталіно) розпочало облаштовувати три табірні відділення, 4800 бранців з них планувалося використовувати на відбудові заводів № 64, 107 і 110 НКБ СРСР². У квітні–травні того ж року активізувалися роботи з відновлення вуглевидобутку в Донбасі, що потребувало значних трудових ресурсів. Відтак НКВС СРСР ухвалив рішення щодо збільшення лімітної наповненості контингенту тaborу № 280 до 12000 осіб і організацію в його складі п'яти нових віддіlenь³. У травні п'ять нових табірних відділень з'явилися й у складі тaborу № 144 (м. Ворошиловград). Розміщені в них 10000 полонених

працювали на вугільних копальнях трестів “Свердловськвугілля”, “Кіроввугілля”, “Первомайськвугілля”, “Лисичанськвугілля” та “Брянськрудник»⁴. 22 червня нарком внутрішніх справ СРСР В. Чернишов підписав одразу два накази (№ 00723 і 00724) про організацію у складі таборів № 280 та 144 відповідно чотирьох і п'яти табірних відділень. У результаті близько 10000 осіб “працевлаштовували” на вугільних копальнях Харцизька, Чумакова, Горлівки, Москіна і трестів “Первомайськвугілля”, “Боковоантрацит”, “Донбасантрацит”⁵. На кінець вересня в чотирьох донбаських стаціонарних виробничих таборах для військовополонених (№ 242, 256, 280 та 144) налічувалося понад 60 табірних відділень, контингент яких працювали на шахтах, збагачувальних та інших підприємствах регіону⁶.

Про масштаби й характер засолосування праці військовополонених у вугільній промисловості УРСР свідчить статистика. На початок листопада 1944 р. у таборах, що обслуговували підприємства комбінатів “Сталінвугілля”, “Ворошиловградвугілля” й “Донбасшахтобуд”, перебувало понад 55000 військовополонених⁷. Згідно з таємною постановою Державного комітету оборони (ДКО) № 7161сс від 16 грудня 1944 р., на вугільні шахти, підприємства чорної металургії та інші об’єкти було направлено понад 112000 бранців⁸. Так, на шахтах лише одного вугільного комбінату “Ворошиловградвугілля” станом на 1 грудня того року налічувалося

27550 військовополонених. Багато їх працювало на підземних роботах. Тисячі полонених було залишено й до робіт на підприємствах тресту “Азовстальбуд”. Працю бранців з розмахом використовували на гірничих і металургійних підприємствах Кривого Рогу, Дніпродзержинська й Дніпропетровська⁹.

Тим часом умови життя й харчування військовополонених у 1943–1945 рр. були незадовільні. Табори, у яких їх тоді утримували, не відповідали елементарним санітарним нормам. Наслідком цього стала вкрай низька ефективність їхньої праці. Архівні документи засвідчують низьку продуктивність праці бранців на підприємствах вугільної і металургійної промисловості УРСР у 1943–1944 рр. Так, у листопаді 1944 р. норми виробітку на підприємствах комбінату “Донбасшахтобуд” полонені виконували на 86%, а на шахтах комбінатів “Сталінвугілля” й “Ворошиловградвугілля” – пересічно лише на 60%¹⁰. Поширеним явищем на підприємствах, де працювали військовополонені, були неправильний облік, свідоме заниження обсягів виконаної ними роботи. Наприклад, проведена восени 1944 р. перевірка на шахтах комбінату “Ворошиловградвугілля” виявила численні факти, коли вільнонаймані працівники приписували до свого виробітку частину норми, яку виконали полонені. Відтак полонених карали, позбавляючи гарячої їжі¹¹. Й без того ослаблені бранці працювали ще гірше.

Незадовільний стан утримання полонених у таборах, голод, хво-

роби, зростання рівня смертності й зниження продуктивності праці не могли не турбувати партійне й державне керівництво. Утім архівні теки з листуванням у справах військовополонених свідчать, що радянські керівники переймалися не так високою смертністю серед бранців, як від'ємним впливом її на обсяги та ефективність трудового використання їх.

Занепокоєні низьким рівнем продуктивності праці військовополонених, центральне керівництво вугільної галузі Й НКВС СРСР 23 лютого 1945 р. надіслали на місця наказ та “Інструкцію щодо трудового використання військовополонених на підприємствах Наркомвугілля”. Документ вимагав з 1 березня 1945 р. щодня виводити на роботи не менше 80% контингенту полонених і перевести на працю під землею 60% бранців, які доти працювали нагорі¹².

Важливою сферою трудового використання військовополонених в УРСР у 1943 – 1944 рр. були відбудова житлового фонду, енергетичних об’єктів підприємств та відновлення інфраструктури великих промислових центрів. Провідне місце серед них належало столиці. Відповідно розширювалась і мрежа відділень табору № 62. Про конкретні підстави організаційної діяльності НКВС довідуємося з постанови Ради Народних Комісарів (РНК) УРСР № 1102/0039cc від 29 серпня 1944 р. У документі йдеться про нагальну потребу залучити до відбудовчих робіт у Києві 7000 німецьких військовополонених¹³.

Численні хиби в організації трудового використання бранців на території УРСР 13 листопада 1944 р. стали предметом офіційного розгляду на спільному засіданні РНК і ЦК КП (б) У¹⁴. У результаті було ухвалено документ під назвою “Заходи з використання військовополонених на роботах у промисловості та з відновлення народного господарства України”¹⁵. Як показав час, більшість запропонованих заходів так і лишилися на папері, а ефективність праці військовополонених поліпшилася ненабагато.

На початок 1945 р. значно розширилась сфера використання військовополонених. Наявні на той час в УРСР 18 стаціонарних таборів з контингентом близько 230000 осіб забезпечували робочою силою будови, підприємства, організації та різноманітні об’єкти на території 9 областей республіки¹⁶. Левову частку цієї робочої сили залучали до відбудови шахт, підприємств чорної металургії, видобутку вугілля, залізної руди, до роботи на збагачувальних фабриках і хімічних підприємствах Донбасу й Криворіжжя.

Наприкінці 1944 р. почали практично використовувати працю іноземних військовополонених на відбудові підприємств цукрової промисловості УРСР. Саме тоді Управління у справах військовополонених та інтернованих (УСВІ) НКВС СРСР стало готувати стаціонарні виробничі табори та їхні відділення в бурякорадгоспах і на цукроварнях центральних областей України. Так, 14 грудня 1944 р. з’явився наказ

НКВС СРСР № 001493 про організацію табору № 136 (ст. Карлівка Полтавської області). У структурі табору створили два відділення із загальним лімітом 3000 полонених¹⁷. Вищеольчедаївський цукрокомбінат у кінці 1944 р. став місцем роботи бранців одного з відділень табірного управління № 253 (м. Вінниця). Полонених з решти відділень використовували на місцевих суперфосфатному й каоліновому комбінатах та в кар'єрах рудоуправління¹⁸.

З початку 1945 р. роботи зі створення таборів для розміщення і трудиного використання військовополонених на території УРСР особливо інтенсифікувалися, а їхні контингенти поповнилися новою категорією примусових працівників – інтернованими цивільними іноземцями. При цьому значно розширились як географія, так і галузева специфіка режимних установ.

16 грудня 1944 р. ДКО ухвалив постанову № 7161 сс, де зазначалося: “Мобілізувати й інтернувати зі скеруванням для роботи в СРСР усіх працездатних німців віком: чоловіки – від 17 до 45 років, жінки – від 18 до 30 років, що перебувають на визволених Червоною армією територіях Румунії, Югославії, Угорщини, Болгарії, Чехословаччини... Мобілізацію та інтернування німців провести протягом грудня 1944 – січня 1945 р., закінчивши доправлення їх на місця робіт 15 лютого 1945 р.” За даними НКВС СРСР, на 2 лютого 1945 р. реальна кількість депортованих з балканських країн становила 112352 особи¹⁹. Зважаючи на обсяги відбудовчих

робіт і структуру економіки республіки, де переважали галузі важкої і видобувної промисловості, саме на території України було вирішено розмістити більшість цього трудового контингенту. У листі до Й. Сталіна від 24 листопада 1944 р. Л. Берія пропонував скерувати на відбудову шахт Донбасу до 50000, а на об’єкти чорної металургії півдня України – до 20000 мобілізованих та інтернованих німців²⁰. Ухвалена 29 грудня 1944 р. постанова ДКО № 7252 сс передбачала відрядити на промислові об’єкти УРСР 113000 інтернованих²¹.

Другу хвилю інтернування викликала постанова ДКО № 7467сс від 3 лютого 1945 р. Згідно з цим рішенням, лише на об’єкти вугільної, металургійної промисловості та будівництва УРСР передбачалося депортувати 200000 етнічних німців²². За даними НКВС УРСР, на 20 квітня того року, відповідно до постанови ДКО № 7252сс, прибуло 92714 депортованих, а примусово мобілізованих за постановою № 7467сс – 59149 осіб. Разом цей контингент становив 151863 людей²³.

17 квітня 1945 р. ДКО ухвалив постанову № 8148 сс, згідно з якою подальші мобілізації та інтернування етнічних німців припинялися. У документі згадувалося 97487 уже інтернованих німців, що закріплювалися за кількома радянськими наркоматами: вугільної промисловості, будівництва, чорної металургії, шляхів, місцевої паливної промисловості, харчової промисловості, танкової промисловості, цивільного житлового будівництва, електростанцій, промисловості

будівельних матеріалів, середнього машинобудування, озброєння²⁴.

На виконання рішень ДКО СРСР ЦК КП (б) У їй уряд УРСР 10 січня, а згодом і 8 лютого 1945 р. ухвалюють постанови про розміщення й використання цього трудового контингенту на підприємствах різних галузей господарства республіки²⁵. Лише для використання на вугільних копальнях Ворошиловградської області мали бути доправлені 35500 інтернованих. Станом на 15 лютого (за тиждень після ухвалення другої постанови) на вугільні підприємства комбінату “Ворошиловградвугілля” прибуло 19792 депортованих²⁶. Секретар обкому КП (б) У А. Гайовий доповідав секретареві ЦК КП (б) У Д. Коротченку про готовість підприємств області протягом лютого – березня 1945 р. прийняти ще 22050 інтернованих²⁷.

Прикметні географія розміщення трудових контингентів інтернованих в УРСР і розподіл їх за галузями господарства. Інтернованих скеровували на підприємства дев'яти східних, південних і центральних областей. Найбільше примусово мобілізованих іноземців працевлаштували у вугільній промисловості – на копальнях Сталінської і Ворошиловградської областей – 83167 осіб. Металургійні заводи Донбасу й Дніпропетровщини прийняли 42487. На підприємствах кольорової металургії (Сталінська область) опинився 2181 інтернований іноземець. 9236 людей доправили на об'єкти наркомату будівництва в Сталінській, Харківській, Дніпропетровській та Запорізькій областях. Невеликі контингенти інтернованих розмістили на підприємствах

наркоматів будівельних матеріалів (1000 осіб), електрифікації (2663), електропромисловості (1000), шляхів (2001) та харчової промисловості (1996 осіб)²⁸. Така регіонально-галузева структура розподілу інтернованих відображає пріоритети, що їх уряд і господарські організації визначили у використанні цієї групи трудових ресурсів.

Для ефективного трудового використання з інтернованих і мобілізованих іноземних громадян створювали режимні воєнізовані підрозділи – “окремі робітничі батальйони”. Наприкінці квітня 1945 р. кількість таких підрозділів, сформованих виключно з німецького контингенту, на території України становила 130 (із загальної кількості по СРСР – 150). Усіх їх розмістили тільки в східних і центральних областях республіки²⁹.

Основним нормативним документом, що регулював порядок використання трудових ресурсів інтернованих і мобілізованих, стало спеціально розроблене НКВС СРСР і введене в дію постановою ДКО № 7252 сі від 29 грудня 1944 р. “Положення про приймання, утримання і трудове використання мобілізованих та інтернованих німців”³⁰. Чисельність робітничого батальйону визначалася від 700 до 1200 осіб (3–5 рот). Такий підрозділ вважався штатною одиницею того наркомату, на об'єктах якого працювали інтерновані, й перебував у підпорядкуванні та на утриманні відповідного наркомату. Всі інтерновані були зведені в бригади й робочі зміни. Комплектування їх відбувалося за виробничим принципом. Положення передбачало, що при

формуванні бригад потрібно брати до уваги фахову підготовку, кваліфікацію і фізичний стан контингенту. Документ визначав також умови оплати праці. Розмір платні цілковито узaleжнювався від виконання норм виробітку. Із заробітку інтернованих вираховували гроші на утримання й харчування їх, охорону й забезпечення батальйонного персоналу, а також 10% так званих централізованих витрат. У разі втрати працездатності хворі й немічні лишалися на утриманні підприємств аж до повернення цих осіб на батьківщину³¹.

Про значення, що надавалося використанню праці інтернованих і мобілізованих в економіці УРСР, свідчать наміри керівництва республікі залучити максимально можливу кількість їх до відновлювально-будівельних робіт і на виробництві. Інтернованих планували використовувати і в сільському господарстві³².

Кількість інтернованих і мобілізованих спочатку зростала, що зумовлювалося проведеною у квітні 1945 р. депортациєю іноземців до СРСР, але потім (у літні місяці) почала знижуватися. Зменшення цього контингенту на підприємствах тривало й надалі. Тому тенденцію зумовила низка чинників, зокрема незадовільний фізичний стан інтернованих, неналежні умови утримання, недостатнє й низьколакорійне харчування, погане санітарно-медичне й побутове забезпечення тощо.

Не менш показовим аспектом використання праці інтернованих є розподіл їх за сферами виробництва й рух трудових ресурсів на підприємствах. Як випливає з аналізу звітно-статис-

тичного матеріалу по підприємствах чорної металургії Дніпропетровщини за 1945 – 1946 рр., ці контингенти були не найчисельнішою групою трудових ресурсів, пересічно вони становили лише від 10 до 15% працівників³³. Якщо в перші місяці інтернування кількість залучених у виробництво та на відновлювально-будівельні роботи була приблизно однаковою, то з осені 1945 р. і надалі трудові ресурси інтернованих виробничої сфери металургійних підприємств повсюдно переважали. Інша картина спостерігалася на гірничих підприємствах чорної металургії, де більшість становив трудовий контингент, залучений на будівництво й відновлення залізорудних та буровугільних копалень. Чимала кількість депортованих (від 10 до 20%) працювала в невиробничій сфері – на підсобних господарствах підприємств. Абсолютну більшість у структурі трудових ресурсів інтернованих становили робітники і лише невелику частину – молодші технічні працівники. Були випадки, коли окремим інтернованим, з відповідною освітою, довіряли інженерно-технічні посади³⁴.

Ключовим економічним показником ефективності використання трудового потенціалу контингенту була продуктивність праці. Архівні документи засвідчують стійку невідповідність між кількістю залучених до праці інтернованих та мобілізованих іноземців і ефективністю її використання. Відповідно і продуктивність праці залишалася низькою. Так, на 14 січня 1946 р. на будівельних майданчиках металургійного заводу ім. К. Лібкнехта працювало 590 осіб із кон-

тингенту. При цьому середньорічний щоденний вихід їх на роботу становив не більше як 200 осіб за наявної на підприємстві потреби в 2–3 тисячі³⁵.

У 1945 р. потік полонених, що прибували на підприємства України, не меншав. Як зазначалося в доповіді Л. Берії і начальника Генерального штабу Червоної армії А. Антонова у розташуванні військ 1, 2 і 3-го Білоруського й 1, 2 і 3-го Українського фронтів на початок травня 1945 р. перебувало 410000 військовополонених. До УРСР передбачалося відправити з них 330000 осіб, фізично здорових і працездатних. Із них наркомат вугільної промисловості мав отримати 41500 осіб³⁶, переважно на вугільні шахти Донбасу.

На 10 квітня того року в 24 таборах для військовополонених на території УРСР утримувалося понад 175000 бранців. Трудовий фонд виробничих таборів становив 131640 осіб, розподілених між підприємствами 17 наркоматів і відомств союзного та республіканського підпорядкування³⁷.

4 червня 1945 р. ДКО ухвалив постанову № 8921cc “Про заходи щодо трудового використання військовополонених і матеріально-технічного забезпечення таборів для військовополонених”³⁸. Згідно з цим документом, із загальної кількості 2100000 бранців війни, підприємствам і будовам УРСР виділялося 494520. Найбільше їх скерували на підприємства Сталінської області – 171700. Ворошиловградська область отримала рознарядку на 84450 осіб, а Харківська – на 44050. На підприємства й будівельні об'єкти Дніпропетровщини уряд призна-

чив 35100 полонених. Київська й Запорізька області отримали відповідно 34550 і 35000 осіб. Відновлювально-будівельні роботи в Миколаївській області мали проводитися силами 21000 бранців. Полтавщина одержала 13510 осіб, а Сумщина – 12260. Решта 13 областей України – Одеська, Житомирська, Ровенська, Вінницька, Кам’янець-Подільська, Чернігівська, Дрогобицька, Львівська, Станіславська, Херсонська, Кіровоградська, Волинська й Тернопільська – від 8000 до 1000 військовополонених кожна³⁹.

Як свідчать архівні документи, новостворювані тaborи й господарські органи та підприємства УРСР здебільшого не були готові прийняти, розмістити й забезпечити ефективне трудове використання контингентів. Так, з наказу № 0160 НКВС СРСР “Про результати трудового використання військовополонених у таборах НКВС за перший квартал і квітень 1945 р.” видно, що серед тaborів УРСР найкращі показники ефективності працевикористання військовополонених мали установи Лисичанська (№ 125), Кадіївки (№ 144) й Сталіна (№ 280). Тут пересічний вихід трудового контингенту на роботи госпорганів становив 73–77%, а продуктивність праці – 94–98%. При цьому витрати на утримання полонених покривалися результатами їхньої праці на 80–95%. В інших таборах працевикористання контингенту було організовано значно гірше.

Керівництво НКВС, занепокоєне низьким рівнем продуктивності праці військовополонених, 2 липня

1945 р. надіслало на місця директиву № 107 “Про поліпшення трудового використання військовополонених у таборах НКВС”. Від органів ГУСВІ–УСВІ та господарників вимагалося: “Забезпечити використання на роботах усіх без винятку військовополонених рядового складу, придатних до праці... Спонукати кожного військовополоненого виконувати норми, використовуючи для цього заходи адміністративного впливу та заохочення...”⁴⁰

Отже, на кінець 1943 – початок 1944 рр. припадає відновлення функціонування табірної мережі УСВІ й початок інтенсивної трудової експлуатації військовополонених на території УРСР. Порівняння відомостей з різних джерел дає підстави припустити, що на кінець 1945 р. у різних галузях господарства УРСР використовувалося понад 400000 військовополонених та інтернованих. Важливою особливістю цього сегмента трудових ресурсів на території республіки в 1943–1945 рр. стала найбільша в СРСР географічно-галузева концентрація їхнього трудового фонду.

У 1943–1945 рр. провідними галузями господарства України, в яких особливо активно використовували працю бранців, стали вуглевидобуток і чорна металургія, де було зайнято від 30 до 40% трудового фонду. Відчутним був внесок полонених у відбудову підприємств хімічної промисловості, машинобудування, електроенергетики, харчової промисловості та кольорової металургії. Також широко застосовували ці трудові ресурси до відбудови комунального господарства міст, урядових і громадських

споруд, житла. Використовували їх і на відновленні транспортної інфраструктури, передусім залізниць, автoshляхів, морських портів тощо.

Навесні – влітку 1945 р. трудові контингенти в УРСР поповнилися новою категорією – примусово мобілізованими й депортованими громадянами країн Південної і Центральної Європи – переважно етнічними німцями. Трудове використання їх мало відчутні територіально-галузеві особливості. Близько 80% усіх іноземців, вивезених до СРСР зі статусом “інтернована особа”, розмістили на сході й півдні УРСР і використовували як робочу силу на підприємствах вугільної та металургійної промисловості. Ще однією істотною рисою сфери трудового використання інтернованих була низька ефективність праці й швидке зменшення трудового фонду внаслідок смертності, депатріації непрацездатних і хворих. Ці процеси поширилися в другій половині 1945 р. На кінець того року сфера працевикористання військовополонених та інтернованих цивільних іноземців в УРСР характеризувалася: підвищенням питомої ваги трудового фонду в загальній кількості контингенту; поліпшенням фізичного стану, зменшенням захворюваності й смертності працівників; кращими порівняно з попереднім періодом показниками виведення трудових контингентів на роботи; підвищенням продуктивності праці бранців до рівня самоокупності й вище, що уможливлювало покриття витрат на утримання виробничих таборів; зменшенням чисельності табірної обслуги з непрацездатних тощо.

ПРИМІТКИ

- 1 Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939 – 1954): Монографія. – К., 2004. – С. 58.
- 2 Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ДА МВС України). – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 121. – Прим. 27. – Арк. 1.
- 3 Там само. – Прим. 71. – Арк. 1; Прим. 73. – Арк. 1–3 зв.
- 4 Там само. – Прим. 78. – Арк. 1–3 зв.
- 5 Там само. – Прим. 89. – Арк. 1, 1 зв.; Прим. 90. – Арк. 1, 1 зв.
- 6 Там само. – Прим. 45. – Арк. 1–3.
- 7 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп. 16. – Спр. 980. – Арк. 8.
- 8 Конасов В. Б. Судьбы немецких военнопленных в СССР: дипломатические, правовые и политические аспекты проблемы: Очерки и документы: Монография/Послесл. В. Н. Вартанова. – Вологда, 1996. – С. 123.
- 9 ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 3105. – Арк. 15.
- 10 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 619. – Арк. 8.
- 11 Там само. – Спр. 982. – Арк. 12.
- 12 Военнопленные в СССР. 1939 – 1956: Документы и материалы / Сост. М. М. Загорулько, С. Г. Сидоров, Т. В. Царевская; под. ред. проф. М. М. Загорулько. – Москва, 2000. – С. 593, 594.
- 13 ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 839. – Арк. 43.
- 14 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 16 – Спр. 27. – Арк. 237, 238.
- 15 Там само. – Арк. 239 – 242.
- 16 Потильчак О.В. Радянський військовий полон... – С. 369, 370, 372, 373.
- 17 ДА МВС України. – Ф 45. – Оп.1. – Спр.123. – Прим. 111.
- 18 Там само. – Прим. 68, 69.
- 19 Потильчак О. В. Структура трудових ресурсів, інтернованих у чорній мета- лургії півдня України (1945 – 1946 рр.): На матеріалах підприємств Дніпропетровщини//Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2003. – № 2. – С. 155.
- 20 Полян П. М. Интерированные немцы в СССР//Вопросы истории. – 2001. – № 8. – С. 114.
- 21 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 1830. – Арк. 15.
- 22 Там само. – Арк. 15.
- 23 Там само. – Арк. 79.
- 24 Потильчак О. В. Структура трудових ресурсів... – С. 157.
- 25 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 1830. – Арк. 6, 28.
- 26 Там само. – Арк. 10.
- 27 Там само. – Арк. 10, 13.
- 28 Там само. – Арк. 32, 33.
- 29 Потильчак О. В. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939 – 1954 рр.): Організація, дислокація, структура: Дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01/Інститут історії України НАН України. – К., 2005. – Т. 1. – С. 87.
- 30 ДА МВС України. – Ф 45. – Оп.1. – Спр. 135. – Прим. 4. – Арк. 3, 4.
- 31 Там само.
- 32 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 1830. – Арк. 1.
- 33 Там само. – Спр. 1928. – Арк. 213.
- 34 Там само. – Спр. 3120. – Арк. 98, 220.
- 35 Там само. – Спр. 1938. – Арк. 6.
- 36 Конасов В. Б. Судьбы немецких военнопленных... – С. 126.
- 37 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 1830. – Арк. 29 – 31.
- 38 Русский архив: Великая Отечественная война: Иностранные военнопленные Второй мировой войны в СССР / Под общ. ред. В. А. Золотарева. – Москва, 1996. – Т. 24 (13). – С. 198 – 200.
- 39 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 1830. – Арк. 35 – 48.
- 40 ДА МВС України. – Ф 45. – Оп.1. – Спр. 144. – Прим. 50. – Арк. 1.